

УДК 821.161.2-1 Шевченко: 74.02

ББК 83.3 (4 Укр) 1

ВІЗУАЛЬНИЙ ОБРАЗ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА: НОТАТКИ АНТРОПОЛОГА

С. Т. Сегеда

Спілка журналістів України; м. Київ

У статті досліджено антропологічні особливості постаті Тараса Шевченка впродовж усього його життя. Використовуючи біографічні моменти з творчості поета, автор студії “вимальовує” зовнішність і тілобудову Кобзаря, що змінювались внаслідок соціальних і фізичних чинників.

Ключові слова: антропологія Шевченка, його автопортрети, хвороба поета.

Геніальний син українського народу Тарас Шевченко за життя зазнав не лише наруги й жорстоких випробувань, а й великої слави та шани. Природно, що він, як і кожна непересічна особистість, постійно привертав до себе увагу сучасників. Чимало з них залишило спогади, де йдеться не лише про творчість, характер і вподобання Великого Кобзаря, а й його зовнішній вигляд.

Цю інформацію доповнюють автопортрети, написані в різні періоди, та світлини, що відносяться до останніх років життя славетного поета й художника.

Зовнішність Тараса Шевченка, як і кожної людини, змінювалась упродовж життя. Ці зміни були зумовлені не лише природним плином часу, а й моральним самопочуттям і станом здоров'я Великого Кобзаря. Їх можна простежити на підставі комплексного аналізу різних за характером джерел.

Найраніший із відомих нам автопортретів Т. Шевченка датується початком 1840 року. Минав другий рік після головної події в житті Тараса – звільнення з кріпацтва. «Живу, учусь, нікому не кланяюсь, нікого не боюсь, окреме бога – велике щастя бути вольним чоловіком, робиш, що хочеш, ніхто тебе не спинить», – писав Тарас у листі до брата Микити за кілька місяців до створення автопортрета. Зовсім нещодавно молодий художник і автор поезій, збірка яких через кілька місяців уперше побачить світ, тяжко занедужав. Однак п'янке відчуття свободи, яке не полишало Тараса, пересилило недугу, позначившись на його емоційному стані: з автопортрета, написаного олійними фарбами, до нас звернене привабливе обличчя молодої людини з опуклим чолом, чітко окресленим носом, спинка якого має пряму форму, трохи загостреними вилицями та глибоко запалими після хвороби очима, що випромінювали

нестримну жагу життя й натхнення.

Промайнуло трохи більше п'яти років, і зовнішність Т. Шевченка зазнала деяких змін: на голові відчутно порідшало волосся, контур обличчя став значно округлішим, з'явилися бакенбарди. Це добре видно на автопортреті, намальованому олівцем у серпні 1845 року в с. Потоки на Київщині під час другого після звільнення з кріпацтва приїзду Кобзаря в Україну. У цей час колишній кріпак, перед яким уже відчинялися двері садиб найсановніших вельмож, був широковідомим і в Петербурзі, і в себе на батьківщині. За якихось кілька місяців потому він напише в Переяславі «Кавказ», «І мертвим, і живим...», «Холодний Яр», «Заповіт» та інші поеми та вірші, де пролунає неприхований заклик до боротьби з ненависним ладом, соціальною несправедливістю й національним гнітом. Волею, енергією, непохитною рішучістю людини, упевненої у своїй силі й правоті, віє із цього автопортрета.

Цей художньо-документальний твір зрілого Т. Шевченка можна доповнити словесним описом його зовнішності, який містять записки офіцера-петрашівця М. Д. Момбеллі від травня 1847 року, коли поета-художника було заарештовано й ув'язнено в казематі III жандармського відділення: «Років зо два тому я зустрічав Шевченка в Гребінки. Шевченко завжди виявляв сильну прихильність до своєї батьківщини Малоросії. Усе малоросійське його веселило й викликало захват. Мотив чи пісня малоросійська викликали сльозу на очах патріота. Він середнього зросту, широкоплечий і взагалі кремезної, міцної будови, у талії широкий через особливу будову кісток, але аж ніяк не товстий. Обличчя кругле, борода й вуса завжди виголені, бакенбарди ж – каймою обводять усе обличчя, волосся вистрижено по-козацьки, але зачесано назад: він не брюнет і не блондин, але ближче до брюнета, не тільки по волоссі, але й кольором червонуватої шкіри; риси обличчя звичайні; міміка й загальний вираз фізіономії виказували відвагу, невеликі очі блищали енергією. Йому зараз років сорок або тридцять п'ять, але скоріше тридцять п'ять».

Про міцну статуру Т. Шевченка згадується й у доповіді начальника III жандармського відділення графа О. Ф. Орлова царю Миколі I після його арешту навесні 1847 року за участь у Кирило-Мефодіївському товаристві: «Художника Шевченка за написання обурливих і вищою мірою зухвалих віршів як такого, що наділений міцною статурою, віддати в рядові в оренбурзький Окремий корпус із правом на вислугу, зобов'язавши начальство вести найсуровіший нагляд, аби від нього ні під яким виглядом не могли виходити обурливі й пасквільні твори». Саме на полях цього документа Микола II власноручно поставив олівцем свою резолюцію: «Під найстрогіший надзор та із заборонаю писати й малювати».

У кінці червня 1847 року Т. Шевченка після короткої позасудової розправи й довгого арештантського шляху з Петербурга до Оренбурга зарахували рядовим військової частини Орської фортеці. Жорстокість

вируку, заборона займатись улюбленою справою, немилосердна й безтямна солдатська муштра, принизливий стан людини, позбавленої щонайменших прав, і тяжкі кліматичні умови спричинили до того, що в перші місяці заслання моральний і фізичний стан Т. Шевченка різко погіршився. Це видно з рядків його листа М. М. Лазаревському від 20 грудня 1847 року: «Опріче того, що нема з ким щире слово промовити, опрідч нудьги, що в серце впилася, мов люта гадина, опрідч всіх лих, що душу катують, – бог покарав мене ще й тілесним недугом, занедужав я спершу й ревматизмом, тяжкий недуг, та я все-таки потроху боровся з ним, і лікар, спасибі йому, трохи помагав, і те, що я прозябав собі хоч у поганій, та все-таки вольній хатині, так бачите, щоб я не зрисував (бо мені рисувати заказано) свого недуга (углем у комині), то і положили за благо перевести мене в казарми. До люльок, смороду і зику став я потроху привикать, а тут спіткала мене цинга лютая, і тепер мов Іов на гноїщі, тільки мене ніхто не провідає. Так мені тепер тяжко, так тяжко, що якби не надія хоч коли-небудь побачити свою безталанную країну, то благав би господа о смерті».

Моральні й фізичні страждання, які випали на долю поета-художника, швидко позначилися на його зовнішності. Це добре видно на автопортреті, виконаному олівцем, де Т. Шевченко зобразив себе в солдатському мундирі та кашкеті-безкозирці. Рисунок було надіслано листом А. І. Лизогобу 11 грудня 1847 року. У листі-відповіді від 8 січня 1848 року той зауважує: «Превеликая Вам дяка і за лист і за Вас, тільки важко на Вас дивитись». Ці рядки з листа А. І. Лизогоба можна зрозуміти: лише 8 місяців тому він приймав у себе в Седневі на Чернігівщині молоду, здорову, енергійну людину, яка за короткий проміжок часу перетворилася у вусатого дядька, який уже помітно лисіє, з виснаженням від недуги обличчям.

Ще сильніше позначилися на зовнішності Т. Шевченка роки, проведені ним у Новопетрівському форті. Сюди він потрапив у жовтні 1850 року після нового арешту, слідства й особистого розпорядження царя Миколи I перевести його в інший батальйон, виявивши й покаравши осіб, які допустили, що рядовий Т. Шевченко листувався, писав і малював. Це військове укріплення збудував царський уряд «для умиротворення киргизів», тобто казахів, у пустельній місцевості півострова Мангишлак, яка відзначалася надзвичайно тяжким кліматом, украй несприятливим для людського здоров'я. Описуючи умови, у яких довелося відбувати покарання Т. Шевченку, А. І. Радзівич наголошував на тому, що там постійно дув північний вітер, який «...подразнює й приводить до хворобливого стану всю нервову систему», улітку «...напівтропічна спека нерідко приводить до близького божевілля», а взимку допікає холоднеча, яка «...при повній непристосованості квартир наражає організм на всілякі простудні захворювання».

Уже в перші роки перебування в Новопетрівському форті він

сильно постарів, на голові значно поменшало волосся. У листі С. С. Гулаку-Артемівському від 15 червня 1853 року Т. Шевченко з гіркотою пише про те, що «старіється і постійно хворіє», «посивів, оголомозів». Про це саме йдеться й у листі А. О. Козачковському від 30 червня 1856 року, в якому Т. Шевченко повідомляє про смерть трирічного сина коменданта Новопетрівського укріплення І. О. Ускова, з родиною якого він мав приятні стосунки: «Я полюбив це прекрасне дитя, а воно, бідне, так звикло до мене, что, бувало, й уві сні кликало до себе лисого дядю». І далі поет-художник мимохідь зауважує: «Я тепер зовсім лисий и сивий...»

Цікаві, а головне – достовірні дані про зовнішність поета в цей період містить «Формулярний список про службу лінійного Оренбурзького батальйону № 1 рядового Тараса Шевченка», який було надіслано І. О. Ускову батальйонним командиром з Уральська в листі від 24 лютого 1854 року: «Рядовий Тарас Андрійв син (тут явна описка автора документа, слід «Григор'їв син». – С. С.) Шевченко. Від народження 39 років. Зросту 2 аршини 5 вершків. Обличчя чисте, волосся на голові й бровах темно-русяве, очі темно-сірі, ніс звичайний». За підрахунками львівського антрополога І. Раковського, 2 аршини й 5 вершків дорівнює 1644,6 мм.

Наприкінці літа 1857 року Т. Шевченка звільнили із солдатчини. Однак шлях на волю був іще довгим: цар Олександр II, посилаючись на образу його матері в поемі «Сон», не відразу погодився надати дозвіл недавньому солдаткові, за якого заступалися впливові сановники, в'їзд до Москви й Петербурга. Очікуючи вирішення цього питання, художник-поет майже півроку провів у Нижньому Новгороді. На початку 1858 року він певний час квартирував у чиновника з особливих доручень К. А. Шрейдерса, який залишив спогади про нього, записані А. Дем'яновим. Ось як К. А. Шрейдерс описав зовнішність Т. Г. Шевченка: «... він був середній на зріст, років 40-42 віком; на його обличчі лежав відбиток глибокого страждання; великі сірі очі світилися незвичайною добротою; темно-русяве рідке волосся було зачесане на один бік, довгі великі вуса були спущені донизу». Очевидно, К. А. Шрейдерс поділився своїми враженнями від першої зустрічі з Т. Шевченком, оскільки згодом поет-художник відпустив бороду, про що йдеться в листі І. О. Ускову від 12 листопада 1857 року: «...до того ж запустив бороду, справжнє помело».

Це видно на двох автопортретах, намальованих олівцем. Один із цих автопортретів він подарував своєму давньому другу знаменитому актору М. С. Щепкіну, який прибув до Нижнього Новгорода для зустрічі з Т. Шевченком наприкінці грудня 1857 року. Згаданий автопортрет відбиває сліди недавніх страждань, про що свідчать трохи нахилена голова, впалі щоки, скорботні очі змученої людини, нижня частина обличчя якої вкрита густою бородою. На третій день після повернення із заслання до

Петербурга в березні 1858 року Т. Шевченко навідався до І. Н. Мокрицького – управителя канцелярії обер-поліцмейстера. Як записав Кобзар у своєму щоденнику, цей чиновник, вихідець з України, «зустрів мене напівофіційно, напівфамільярно... На завершення він порадив мені поголити бороду, аби не справити поганого враження на його патрона графа Шувалова, до якого я повинен явитися як до головного мого наглядача».

Невдовзі Т. Шевченко таки справді поголив бороду, устигнувши зафіксувати її на фотографії, де він знятий у шапці й кожусі. Згодом він ще не раз відвідував майстерні кращих петербурзьких фотографів – О. Шпаковського, К. Нагорецького, Г. Денъера, М. Досса, завдяки чому до наших днів дійшло чимало світлин і створених на їх основі офортних і живописних автопортретів Т. Шевченка. На всіх без винятку документальних творах останніх років життя поета-художника він зображений без бороди, з густими обвислими вусами, облісілою головою та уважним зосередженим поглядом. Одна з найвдалиших світлин, автором якої був М. Досс, датується січнем 1860 року.

Доволі розлогий опис зовнішності Т. Шевченка цього періоду залишив російський письменник І. С. Тургенєв, котрий уперше зустрівся з ним узимку 1858 року: «...широкоплечий, приземкуватий, кремезний, Шевченко являв собою тип козака з помітними ознаками солдатської виправки й ломки. Голова гостроверха, майже лиса, високий зморшкуватий лоб, широкий так званий «качиний» ніс, густі вуса, звислі губи, невеликі сірі очі, погляд яких завжди похмурий і недовірливий, інколи набирив виразу лагідного, майже ніжного й супроводжувався хорошою, доброю посмішкою; голос трохи хриплий, вимова чисто російська, рухи спокійні, хода поважна, постать вайлувата й мало елегантна. Ось такими рисами врізалася мені в пам'ять ця видатна людина».

Ще один опис зовнішнього вигляду Т. Шевченка належить Ликерії Яковлевій (Полусмак), із якою він мав намір узяти шлюб у 1860 році: «Був він (Шевченко) собі середнього зросту – такий мужественний, здоровий чоловік, чорні вуса... Очі мав сиві, а вуса чорні, ніс тупий був, широкий». Незабаром після розриву з Ликерією у вересні 1860 року поет-художник, здоров'я якого було безнадійно підірвано десятилітнім засланням, згубним петербурзьким кліматом і тяжкими умовами життя в непристосованому приміщенні, занедужав. Із січня 1861 року майже не покидав своєї холодної й сирої оселі – майстерні-келії в будинку Академії художеств, де й створив свій останній автопортрет. За висновками фахівців, він вдало відображає тогочасний емоційний і фізичний стан Т. Шевченка, який відчував наближення кінця.

Після смерті Т. Шевченка в Академії мистецтв у Петербурзі було виготовлено кілька посмертних масок його обличчя, одну з яких члени київської Старої Громади передали на зберігання Науковому товариству ім. Т. Шевченка у Львові (НТШ). Згодом відомий львівський лікар і

вчений І. Раковський, який на початку ХХ століття засвоїв методику антропологічних досліджень під керівництвом Федора Вовка, провів на ній антропометричні заміри. На їхній підставі він визначив точні величини основних розмірів (діаметрів) голови й обличчя Т. Шевченка, а саме: найбільшої ширини, або поперечного діаметру голови – 165 мм; найбільшої висоти голови – 131 мм; найменшої ширини чола ~ 130 мм; довжини носа – 52 мм; ширини носа ~ 40 мм; довжини губів ~ 52 мм; ширини губів ~ 6 мм тощо. Ґрунтуючись на вивченні Шевченкових світлин, де він сфотографований збоку або з нахиленою головою, І. Раковський висловив припущення, що поздовжній діаметр його голови дорівнював приблизно 192 см. За підсумками цих антропометричних спостережень львівський учений вираховував основні індекси (показники), які вказують на співвідношення окремих краніологічних характеристик і використовуються в антропології для характеристики форми голови й обличчя, а саме: головний ~ 86; висотний ~ 68; загальний лицевий ~ 108; носовий ~ 76,5 та деякі інші. Із цього випливає, що Тарасові Шевченку була властива яскраво виражена брахікефалія (від грец. «брахікос» ~ короткий, та «кефале» ~ голова) або круглоголовість, високе випукле чоло, середня висота обличчя, середня довжина «легко кирпатого» носа.

Аналіз наведених джерел свідчить про те, що Т. Шевченко був кремезною людиною середнього зросту з округлою формою голови, високим випуклим чолом, доволі широким у верхній частині, але звуженим додолу обличчям із чітко окресленими вилицями; середнім за висотою й шириною носом із прямою спинкою й дещо розширеним і піднятим угору кінчиком; темно-русявим волоссям, густими бровами, вусами, а час від часу й бородою, глибокими, широко розплющеними очима, що властиво носіям європеїдних рис фізичного типу. Що ж до кольору очей поета-художника, то він викликає певні запитання. Так, П. Д. Селецький, який бачив Т. Шевченка наприкінці 1843-го чи на початку 1844 року в садибі Репніних в Яготині, писав про те, що вони мали каре забарвлення. Таке саме враження виникає й при ознайомленні з першим автопортретом Т. Шевченка. Разом із тим у більшості мемуарів, присвячених поету-художнику, згадуються сірі, світлі чи навіть голубі Шевченкові очі. Про це йдеться в спогадах М. О. Мікешина, який писав про те, що під час однієї зустрічі з поетом у Петербурзі наприкінці п'ятдесятих років той «...нервово ходив взад і вперед, понуро водячи з-під густих брів своїми ясними очима»; О. Кониського, за словами якого, «...ясно-блакитні очі поета впивалися в красу Києва»; І. С. Тургенева «...невеликі сірі очі...»; Л. Яковлевої «...Очі мав сиві», а головне – у «Формулярному списку...», де зафіксовано темно-сірий колір очей Шевченка-рядового. Останнє свідчення має особливу цінність, оскільки належить людині, яка мала певні навички у фіксації зовнішності новобранців.

Згадані розбіжності можна пояснити кількома чинниками, а саме:

певною суб'єктивністю візуального сприйняття кольору очей, яке залежить від освітлення; змішаним забарвленням райдужини очей Т. Шевченка, де поєднувалися карі та сірі відтінки, а головне – віковими змінами кольору очей, властивими багатьом людям. Так, згідно з антропологічними спостереженнями очна райдужина темнооких індивідуумів із роками часто світлішає та відсоток темних очей серед людей старшого віку зменшується. Очевидно, у кольорі очей юного й молодого Т. Шевченка переважав ясно-карий відтінок, який із часом поступився сірому.

Прикметно, що в уяві сучасників зовнішність Т. Шевченка асоціювалась із візуальним образом «типового» українця. За словами К. А. Шрейдерса, він «...утілював правдивий тип українця». «У високій, баранячій шапці, у довгій темно-сірій чумарці з довгим смушевим коміром, Шевченко мав вигляд справжнього малороса, хохла, – писав із цього приводу І. С. Тургенев, – портрети, що залишилися після нього, дають загалом вірне про нього уявлення».

Сучасники великого поета й художника не помилялися: його фізичні риси, за деякими винятками, відповідають антропологічним характеристикам «пересічного» жителя сільської місцевості Середньої Наддніпрянщини, тобто центральної та південної Київщини, Черкащини, Полтавщини, півдня Чернігівщини, а також більшості районів Поділля та Слобожанщини. Ці регіони входять до ареалу центральної антропологічної смуги України, серед людної якої переважає брахікефалія, високий чи середній зріст, темна пігментація волосся й очей, пряма форма спинки носа, значний розвиток бороди тощо. Наведений комплекс ознак (тип) неодноразово описували в антропологічній літературі під різними назвами. П. Чубинський і Ф. Вовк називали його «українським», І. Раковський і С. Руденко — «альпо-адріяцьким», В. Д. Дяченко – «центральноукраїнським», Т. І. Алексєєва – «придніпровським».

Що ж до окремих рис зовнішності Т. Шевченка – надто відносно невисокого зросту, слабко вираженого надбрів'я, відсутності щонайменшого натяку на розвиток складки верхньої повіки, то їх слід розглядати як індивідуальні відхилення від комплексу ознак, який переважає в Середній Наддніпрянщині. Такі відхилення є нормою для будь-якої антропологічної вибірки. З іншого боку, їх можна пов'язати з карпатським корінням предків Т. Шевченка по материнській лінії, що їх засвідчує дівоче прізвище його матері – Катерини Якимівни Бойко. Адже саме карпатоукраїнцям загалом властиві невисокий зріст, різко виражена брахікефалія, менш масивне, ніж, скажімо, у поліщуків, чоло. Натомість на їхніх теренах дуже рідко можна зустріти розвинену складку верхньої повіки, ознаку, яка доволі часто трапляється в Шевченковім краю.

Тарасу Шевченку випало стати пророком свого знедоленого народу. Його портрети й світлини, які після смерті Великого Кобзаря прикрашали оселі Національної інтелігенції й простих трудівників, стали

наочним утіленням образу людини, яка присвятила своє життя служінню Батьківщині.

*Стаття надійшла до редакційної колегії 15.01.2014 р.
Рекомендовано до друку докт.медичн.наук, професором Грицуляком Б.В.,
канд.філол.наук, доцентом Пилип'юком В.М. (Львів)*

TARAS SHEVCHENKO'S VISUAL IMAGE: THE ANTHROPOLOGIST'S NOTES

S. T. Seheda

The Union of Journalists of Ukraine; Kyiv

The article examines anthropological peculiarities of Taras Shevchenko's personality throughout all of his life. Using biographical moments from the poet's creations, the author "depicts" Kobzar's appearance and posture, which underwent changed due to social and physical factors.

Key words: *anthropology of Shevchenko, his self-portraits, the poet's illness.*

